

**M. İKBAL'İN TEVHİD YORUMU:
TEVHİD İNANCININ DİNAMİK YAPISI
(M.Iqbal's Tawheed Interpretation: Dynamic Structure of the
Tawheed Belief)**

İbrahim KAPLAN*

Abstrcat

Iqbal's thinking system is founded upon the Tawheed belief. In his opinion, God is single, and a unique personality, an absolute Ego. According to Iqbal, Koran's view of divinity, universe, man and society has entirely a dynamic structure. In his interpretation of the Tawheed, Iqbal puts emphasis upon God's attributes such as knowledge, will and creation, and then he discusses these attributes in the context of man's actions in connection with man's freedom and destiny. In his philosophy, God's existence, his uniqueness, perfectness; and dynamism keeps an important conceptual place. God's attributes in his philosophy take on a shape around his idea of a dynamic universe, a dynamic understanding of divinity, and the idea of God's individuality. In order to eliminate the misconceptions with regard to the Tawheed understanding and to make society acquire a dynamic world view again, Iqbal seems to have reformulated the understanding of divinity mostly in a loyal attitude to Koran.

Key Words: Iqbal, Qur'anic Monotheism/Tawheed, Absolute Ego, Dinamism.

Giriş

Muhammed İkbal, İslâm dünyasında her alanda buhranların zirveye ulaştığı bir dönemde yaşamıştır. (18783-1938) Müslümanların içinde bulunduğu fikrî buhranlara çözüm aramak gibi bir gayeyle yola çıkan İkbal, ıslahat projesinin merkezine, toplumu harekete geçirecek temel dinamik olarak gördüğü, *Allah'ın Mutlak Birliği* ilkesini yerleştirmiştir. Yaşanan buhranların çözümü için Müslümanların yeni bir bakış açısına sahip olması gerektiğini belirten İkbal, İslâm akîdesi ve şeriatını anlama faaliyetini, *İslâm'da Dinî Düşünce* olarak isimlendirmiştir. Ona göre, bu düşüncede ıslahı veya değiştirilmesi gereken unsurlar, özellikle Müslümanların geri kalmasına sebep olanlardır. Bunlar da, kader düşüncesi, benliğin tahrîbi, tevhide şirk bulaşması, tasallutçu saltanat nizamı ve Batının körü körüne

* Dr. İnönü Ü. İlahiyat Fak.

taklidir¹. İktbal'e göre, ıslahat hareketiyle ümit edilen neticelere ulaşabilmenin ilk şartı, Kur'an'ın dinamik dünya görüşüne dönmek ve oradan alınan dinamik ruhla hareket etmektir. Ona göre, Kur'an'ın, uluhiyet, âlem, insan ve toplum anlayışı tamamen dinamik bir yapıya sahiptir. Bu çalışmada, İktbal'in, düşünce ve din alanında bir reform nasıl gerçekleştirilebilir sorusuna, tevhid inancının dinamik yapısı bağlamında verdiği cevapları ortaya koymayı ve tartışmayı amaçlamaktayız². Yine bu makalede, İktbal'in, toplumu harekete geçirecek temel dinamik olarak gördüğü Allah'ın mutlak birliği ilkesine, yani tevhid'e ilişkin yorumunu ve geleneksel anlayışa yönelttiği eleştirileri ortaya koymaya çalışacağız.

İktbal'in tevhid'e ilişkin yorumuna geçmeden önce şu hususun belirtilmesi, çalışmamızın önemini ortaya koymak açısından önem arz etmektedir. İktbal, bazen Felsefe ve Kelam hakkında tamamen olumsuz tavır takınsa da Kelam'ın ilgi alanına giren pek çok meselede görüş beyan etmiştir³. "İlm-i Kelam, Felsefe bunları ben gönlümden silip süpürdüm artık"⁴ dese de o, Kelamî bir yenilenmenin gerekliliğine vurgu yapmakta ve geleceğin Kelamının en az şu özelliklere sahip olması gerektiğini söylemektedir: Kur'anla ve sünnetle temellenmiş olmalıdır. Dinamik ve her zaman hareket halinde olmalı, statik olmamalıdır. Hayatın gerçeklerine bakmalı ve hayatla irtibatlanmış olmalıdır. Pozitif olmalı, negatif olmamalıdır, yani savunmacı olmamalıdır. Son olarak Kelâm ilmi "muhabbet" ve "rahmet" üzerine temellenmiş olmalıdır. Sadece aklın Kelâm'ı olmamalı, kalbe de sahip olmalıdır⁵.

1. Allah'ın Mutlak Birliği: Yegâne Şahsiyet Olma Özelliğiyle Mutlak Varlık

İktbal'in bütün sisteminin temelini tevhid akidesi oluşturmaktadır. Onun düşüncesinde Allah bir tektir. O, yegâne şahsiyet, Mutlak Ego'dur. Onun yegâneliği ihlâs suresinde "O, doğurmamış ve doğmamıştır" şeklinde dile

¹ Sekban Halifat, "İktbal'in İhyâ Projesinin Analizi", *Uluslararası Muhammed İktbal Sempozyumu Bildirileri*, İ.B.B. Kültür İşleri Daire Başkanlığı Yayınları, İstanbul, 1997, s. 165-166.

² M. İktbal'in düşünce ve din alanında bir reform nasıl gerçekleştirilebilir soruna insanın kaderi bağlamında getirdiği çözüm önerilerini başka bir çalışmamızda ele almıştık. Bkz., İbrahim Kaplan, "Muhammed İktbal'in İslahat Projesinde İnsanın Kaderi Problemi", *Kelam Araştırmaları (Kader)* 1:1 (2003), ss. 71-88.

³ İktbal'in Kelamî görüşleri için bkz., İbrahim Kaplan, *Muhammed İktbal'in Kelamî Görüşlerinin Değerlendirilmesi*, (EÜSBE, Yüksek Lisans Tezi), Kayseri, 1999.

⁴ Muhammed İktbal, *Zebur-u Acem*, çev., Ali Nihat Tarlan, İstanbul, 1971, s. 32.

⁵ Aref Ali Nayed, "İktbal ve Kelâm İlminin Yeniden İnşası", *Uluslararası Muhammed İktbal Sempozyumu Bildirileri*, İstanbul, 1997, s. 198-199.

getirilmiştir. Allah'ı da bir ego olarak düşünen İkbâl'e göre, bu ifadeler, Allâh'ın yegâne şahsiyetini, yani bir teklîğini ifade eden Kur'an'ın Allah kavramındaki en temel unsurlarından biridir. Yine Kur'an'da Allah için "nur" ya da "ışık"⁶ istiarelerinin kullanılmış olması onun bir mekânda bulunmasına değil, mutlakîyetine ve gerçekliğine işaret etmektedir⁷.

Müslüman ilâhiyatı, sınır ihtiva ettiği için Allah'ın "şahıs" olarak isimlendirilemeyeceği hususunda ısrarlı olsa da İkbâl, "tanrısal deniz", "Allahlığın sahası" ve hatta "ilâhî hiç" mecazlarını kullanan bir sonsuzluk mistisizmine karşı, Allah'ın "ben" demeye hakkı olduğunu söylemektedir. İkbâl, Allah'ın doksan dokuz güzel ismi arasından "el-hayyu'l kayyûm"⁸ gibi iki ismi tesadüfî olarak kullanmaz. Bu iki kavram Allah'ın yüceliğini ve her şeye şamil kudretini beyan eden ifadelerdir. İkbâl, elbette "şahsî ama sonsuz Tanrı" anlayışının⁹, özellikle Allah'ın ilim, yaratma ve kudret sıfatlarıyla ilgili olarak gündeme getirebileceği problemlerin farkında idi. Fakat o, Allah'ın diğer varlıklardan farkını da biliyordu¹⁰. Buna rağmen o, Allah'ın şahsiyet ya da ego olduğu fikri üzerinde ısrarla durmuş, Allah'ın diğer varlıklardan farklı, kendi kedisinin ve kendisinin dışındaki varlıkların var olma sebebi olduğunu ispatlamaya çalışmıştır¹¹. Kısacası o, Yüce Allah'ı

⁶ "Allah, göklerin ve yerin nurudur. Onun nurunun temsili, içinde lamba bulunan bir kandil gibidir. O lamba kristal bir fanus içindedir. O fanus da sanki bir inciye benzer bir yıldız gibidir ki, doğuya da batıya da nispet edilemeyen mübarek bir ağaçtan, yani zeytinden (çıkan yağdan) tutuşturulur. Onun yağı, neredeyse, kendisine ateş değmese de ışık verir. (Bu) nur üstüne nurdur. Allah dilediği kimseyi nuruna eriştirir. Allah insanlara (işte böyle) temsiller getirir. Allah her şeyi bilir." (24.Nûr/35.)

⁷ Muhammed İkbâl, *The Reconstruction of Religious Thought in Islam*, Lahore, 1989, s. 50-51.

⁸ 2.Bakara/256.

⁹ "Şahsî ama sonsuz Tanrı" anlayışı paradoksal bir ifade görünümündedir. İnsanın anlamaya ve söz etmeye çalıştığı varlığın, yani Tanrı'nın, kendisinden oldukça farklı bir varlık düzleminde yer alması paradoksa yol açan önemli bir unsurdur. Teolojik dilde paradoksa yol açan diğer sebepler ve teolojik dilin paradoksal görünümünü hakkında bir değerlendirme için bkz., Temel Yeşilyurt, *Sözün Anlamı; Teolojik Dilin Paradoksal Görünümü Üzerine Bir Çözümleme*, İlahiyat Yay., Ankara, 2007.

¹⁰ Annemarie Schimmel, *Peygamberane Bir Şair ve Filozof, Muhammed İkbâl*, çev., Senail Özkan, Ankara, 1990, s. 33-34.

¹¹ İkbâl'in Allah hakkındaki bu görüşleri belli bir gelişme çizgisi takip ederek olgunlaşmıştır. Temel İslâmî eğitimini ülkesinde gören İkbâl, 1905-1908 yılları arasında Cambridge Üniversitesi'nde, tanınmış Yeni Hegelci filozof Mc Taggart ve psikolog J. Ward'ın yanında çalışmalarına devam etmiştir. 1901'den 1908'e kadar uzanan dönemde içerisinde İkbâl "vahdet-i vücud" anlayışını benimsemiş görülmektedir. O, bu dönemde Allah'ı ezeli güzellik olarak tasavvur etmektedir. Onun bu düşüncelerine *The Development of Metaphysics in Persia* adlı doktora tezinde raslamak mümkündür. İkbâl bu dönemde

diğer varlıklardan tenzih eden sıfatlarına ilişkin olarak gündeme gelen bu problemleri, Allah'ın şahsiyet oluşu fikrinden de vazgeçmeden çözmeye çalışmaktadır. O halde İkbâl'in bu konuyla ilgili görüşlerinde temel kaygısı, Allah'ın şahsiyet oluşu fikrine ve onun sıfatlarına zarar getirmemektir diyebiliriz.

İkbâl'in, Allah'ın mutlak birliğine ilişkin görüşlerinde ilim sıfatı öncelikli bir konuma sahip görünmektedir. Çünkü her şeyden önce Allah'ın kendine özgü ferdiyeti ve yetkinliği kendine özgü bilgiyi de gerektirmektedir. Nitekim biz, dışımızda bulunan bir nesneyi bir "başka" varlık olarak alır ve onu öylece bilgi objesi olarak kabul ederiz. Fakat İkbâl'e göre, böyle bir bilgi fiilinin kapsamını her şeyi içine alacak şekilde genişletsek bile Allah'a atfedemeyiz. Kendi bilgisi dışında kalan başka varlık olmadığına göre, Allah, âleme dışardan bakarak bilgi sahibi olmaz. Diğer bir deyişle Allah, bütün var olanları özünde bilir¹².

"Allah her şeyi bilir" hükmünün anlam ve kapsamı üzerinde önemle duran İkbâl'e göre bu konuyla ilgili problemlerin kaynağı ise şu sorulardır; Eğer Allah her şeyi biliyorsa "yenilik" ve "orijinallik" vasfına haiz süreç nasıl izah edilecek. Yine bu süreç, plânlanmış, düşünülmüş, iyice tespit ve tayin edilmiş bir yapının zamanın akışı içinde ortaya çıkışı mıdır? Oluşma süreci Allah'ın ezelden bildiği ve belirlediği mahiyet ve istikamette devam etmek zorunda olduğuna göre top yekûn âlemin, özellikle de insan hayatında hürriyetin yeri nedir. Başka bir deyişle İslâm düşünce tarihinde "Kaza ve Kader" olarak-bilinen bu problemin çözümü nasıl olmalıdır?

İkbâl'e göre, ilâhî hayatta düşünme ile yapma, bilme fiili ile yaratma fiili özdeşdir. Fakat böyle bir özdeşliği insan ne tam olarak kavrayabilir, ne

güzellik anlayışının etkisindedir. Bu dönemde İkbâl'in en çok takdir ettiği kişi ise, Tasavvuf Felsefesinin büyük nazariyecisi Muhyiddin İbn Arâbî'dir. Bununla birlikte İkbâl, henüz İngiltere'de iken güzellik konusunda bir takım şüphelere kapılmış olabilir. Ayrıca, onun fikir dünyasına girmekte olan yeni etkiler, özellikle de Ward, Bergson ve Nietzsche'nin etkileri, İslâm dünyasının, özellikle de Hint-Pakistan alt kıtasının içinden bir türlü çıkmadığı helâk edici uyuşukluk İkbâl'i vitalizm yönüne çekmekteydi. Aslında o, Kur'an'ın dünya görüşünün de bu istikamette olduğuna inanmaktaydı. İkbâl, aynı canlılığı Mevlânâ'nın şiirlerinde de görmekteydi. Bundan dolayıdır ki, 1908'lerden sonra İkbâl, adım adım Mevlânâ'ya yaklaşacak ve bir zamanlar hayranı olduğu İbn Arâbî'yi şiddetle tenkit edecektir. Bu değişikikten sonra İkbâl, güzellikten pek söz etmemekte, onun her şeyin kaynağı olduğu hususunda şüphe etmemektedir. İkbâl, artık "irade" den söz etmekte ve bir "benlik felsefesi" geliştirmeye çalışmaktadır; Mehmet S. Aydın, "Muhammed İkbâl'in Din Felsefesinde 'Uluhiyet' Kavramı", *AÜİFD*, C. IV, Ankara, 1980, s.200-201.

¹² Celal Türer, *Muhammed İkbâl'de Din Felsefesi*, (EÜSBE Yüksek Lisans Tezi), Kayseri, 1994, s. 58.

de onu ifade edebilir. Aynı zamanda kendi objesinin yaratıcısı olan bilgi çeşidini ifade edebilecek bir kelimeye de sahip değiliz¹³. Görüldüğü gibi İkbâl'in kurduğu özdeşlik yaratma faaliyeti açısından büyük önem taşımaktadır. Dolayısıyla İkbâl, Allah'ın ilmi konusunda, kapalı evren fikrine ve önceden tespit ve tayin olunmuş gelecek fikrine, dolayısıyla da determinizm ve kadercilik anlayışına götüren bütün görüşlerin karşısında yer almaktadır. Çünkü bu neticelere ulaştıracak bütün görüşler Allah'ı oluşturmamış bir yapıyı seyreden bir varlık haline getirmektedir. İkbâl'in nazarında gelecek organik bir bütün olarak ilâhî hayatta mevcuttur. Fakat Allah, geleceği, belirlenmiş bir olaylar düzeni olarak değil, açık bir imkân olarak bilir¹⁴. İlähî ilmi bir çeşit pasif ilm-i küllî olarak düşünmekle bir yaratana varmanın mümkün olamayacağını belirten İkbâl, şöyle der; *"Eğer tarih, önceden tespit ve tayin edilmiş olaylar zincirinin üst üste ortaya çıkan resimleri olarak düşünülecek olursa yenilik ve değişiklik bütün anlamlarını yitirir. Bu durumda da "yaratma" kavramının bir anlamı kalmaz. Öyleyse, geleceği, ilâhî ilim, hikmet ve kudretle daima çizilmekte olan bir hat şeklinde düşünmemiz gerekir. Çizilmiş, bitmiş olup tarihin seyri içinde üzerindeki örtüsü kalkan bir hat şeklinde değil."*¹⁵

Görüldüğü gibi İkbâl, Allah'ın geleceği, tespit ve tayin edilmiş, çizilmiş bir plan olarak değil, ilâhî ilim, hikmet ve kudretle daima çizilmekte olan bir imkânlar sahası şeklinde bildiği kanaatindedir. Bu da diğer egoları ani ve dolayısıyla önceden tahmin edilmeyen güçlerle donatılmış bir durumda düşünmemizi gerektirmektedir. Öyleyse, bu yeteneklerle donatılmış egoların zuhuru bir anlamda her şeyi kuşatan Mutlak Ego'nun, yani Allah'ın kendi hürriyetine sınır koyması anlamına gelebilir mi? İkbâl, egoların bu özelliğinin Allah'ın hürriyetine sınır koymak anlamına geldiğini kabul etmektedir. Fakat İkbâl'e göre, bu dışarıdan konulmuş bir sınır değildir. Bu sınır, bizzat Allah'ın yaratıcı özelliğinden ileri gelmektedir. Allah'ın kendi

¹³ İkbâl, *Reconstruction*, s. 62.

¹⁴ İkbâl, izahı oldukça güç olan bu meselenin anlaşılır bir hale gelebilmesi için şu örneği vermektedir; "Farz edelim ki oldukça geniş bir uygulama alanına sahip olan bir düşünce aklına geliyor. Düşünce karmaşık bir bütün olarak zihnimizdedir, fakat onun tazammun ettiği hususların gerçeklik kazanması zamana bağlıdır. Mesela, tek ve özel bir imkânın o anda bütün yönleriyle bilinmemesi bilgi eksikliğinden değil, henüz bilinecek bir durumun fikrî açıdan var olmadığından ileri gelmektedir. Söz konusu düşünce, uygulama imkânlarını daima ilerlemekte olan tecrübeyle birlikte açığa vurabilir. Bu açığa vuruşta her varlığın kendine düşen bir payı vardır. Varlıklar, Allah'ın onlar için tanımış olduğu imkânlar ölçüsünde yeni ve taze tecrübe seviyesine ulaşırlar" İkbâl, *Reconstruction*, s. 63; Mehmet S. Aydın, "Süreç Felsefesi Işığında Tanrı-Alem İlişkisi", *AÜİFD*, C. XXVII, Ankara, 1985, s. 71.

¹⁵ İkbâl, *Reconstruction*, s. 63.

yaratıcı hürriyetini sınırlandırmasındaki gayesi ise, fani ve geçici egoların kendi hayatlarında, güçlerinde ve hürriyetlerinde rol oynamalarını sağlamaktır. Allah'ın ilmi ile ilgili böyle bir açıklama İkbâl'i başka bir problemle karşı karşıya bırakmaktadır. İnsana oldukça geniş bir hürriyet ve hareket alanı sağlayan bu sınırlandırma Cenab-ı Allah'ın her şeyi kuşatan ve her şeye egemen olan kudretini inkâr etmek anlamına gelir mi? Her şeyden önce İkbâl, Mutlak Ego'nun kendi şahsî inisiyatif gücüne sahip sonlu egoların ortaya çıkmasına izin vermek suretiyle, ilâhî hürriyetini kendi hür iradesiyle sınırlandırdığını, dolayısıyla da sınırlandırma kelimesinden bu kadar korkmanın yersiz olduğunu vurgulamaktadır¹⁶.

Bu açıklamadaki, "*sonlu egonun ortaya çıkmasına izin vermesi*"; "*kendi kendini sınırlandırması*" gibi ifadelerin, hem dinamik bir âlem ve ulûhiyet anlayışının gereğini yerine getirmek, hem de teolojik bir endişenin doğmasına engel olmak gayesiyle büyük bir özenle seçildiği görülmektedir. Burada, "izin vermesi" şeklindeki bir ifadenin yerine "yaratması" şeklindeki bir ifade de kullanılabilirdi. Fakat İkbâl, alışıl gelmiş anlamıyla "yaratma"nın oluşma süreci halindeki âlemde varlıkları bütün yönleriyle tamamen belirleme şeklinde anlaşılıyor olduğunu düşündüğünden "yaratması" şeklindeki bir ifadenin yerine "izin vermesi" şeklindeki bir ifadeyi kullanmayı daha uygun bulmuştur. Yine bu ifadelerle "sonlu" ve "sonsuz"un faaliyeti birlikte dile getirilmek istenmiş olmalıdır¹⁷. İkbâl, belki de şunu söylemek istemektedir; Allah, isteseydi elbette kendi hürriyetine sınır koymayabilirdi. O zaman da Allah, mutlak determinizmin hâkim olduğu bir âlem yaratmış olurdu. Fakat, madem ki o, başka egoların bulunduğu bir âlemi kendi hür iradesi ve hikmetiyle seçmiştir, söz konusu egolara sınırlı ölçüde de olsa hürriyet ve şahsî inisiyatif bahşetmesi, onun yüceliğine niçin halel getirsin?¹⁸

İkbâl'e göre, Allah ile âlem arasında organik bir bağ bulunmaktadır. Dolayısıyla, âlem Allah'ın karşısında duran bir muhalefet unsuru olmadığı için orada olup bitenler de, dışarıdan Allah'a sınır empoze etmiş olmaz. Bu bakımdan da İkbâl'e göre, "sınırlama" sözünden korkmanın ya da çekinmenin bir anlamı yoktur. İkbâl'e göre Kur'an, soyut tümellerden hoşlanmaz, her zaman gerçeğe bakar. Onun için ister yaratıcı nitelikte olsun, isterse başka bir nitelikte olsun bütün faaliyetler bir bakıma sınırlamadır. Dolayısıyla, her türlü faaliyet bir çeşit sınırlamadır. Soyut bir açıdan bakıldığında kudret hiç bir sınır tanımayan, kör ve keyfi bir güç olarak kendini göstermektedir. İkbâl'e göre, böyle bir kudret anlayışını Kur'an da

¹⁶ İkbâl, *Reconstruction*, s. 63.

¹⁷ Aydın, "Süreç Felsefesi Işığında Tanrı-Alem İlişkisi", s. 75.

¹⁸ Aydın, "Süreç Felsefesi Işığında Tanrı-Alem İlişkisi", s. 75.

reddetmektedir. İlâhî kudrette, ilâhî bilgi ve hikmetin de önemli bir rolü vardır. Allah, sonsuz ve sınırsız kudretini, kontrolsüz, dengesiz ve keyfi şekilde kullanmaz. Aksine, Onun her hareketi belli bir düzen, sıra ve plân içinde meydana gelmektedir¹⁹.

Allah'ın kudretinin sınırlı mı yoksa sonsuz mu olduğu tartışmaları etrafında başka bir problem de kendini hissettirmektedir. Şöyle ki; İktbal, âlemi Allah'ın bir davranışı olarak değerlendirmektedir. Âlemin sınırlı bir yapıya sahip olduğu yine İktbal tarafından kabul edilen bir gerçektir. Sınırlı bir yapıya sahip olan âlemi Allah'ın davranışı olarak düşünmek dolaylı yoldan da olsa aynı zamanda Allah'ın da sınırlı olduğunu kabul etmek anlamına gelmez mi? İktbal'n felsefesi dikkatli bir şekilde incelendiğinde bu muhakeme tarzının doğru olmadığı ortaya çıkmaktadır. İktbal'e göre âlem,

¹⁹ Görünen o ki, İktbal'in düşüncesinde Allah'ın kudretinin sınırlı mı, yoksa sonsuz mu olduğu sorusunun cevabı henüz tam olarak verilebilmiş değildir. Zaten, İktbal'in sınırlı bir tanrı anlayışına sahip olduğunu söyleyenler olduğu gibi onun düşüncesinde Allah'ın kudretinin sonsuz olduğunu iddia edenler de olmuştur. Aslında bu farklı anlayışlara düşünürün bizzat kendi ifadelerinin sebep olduğunu söyleyebiliriz. Kanaatimizce İktbal, Allah'ın kudretinin sonsuzluğunu savunmaktadır. İktbal, Allah ile âlem arasında organik bir bütünlük görmekle Allah'ı sınırlandırmak istemiyor. O, Allah ile âlem arasında organik bir bütünlük görmekle âlemi haricî sınırların dışında düşünmek ve tutmak istiyor. Çünkü ona göre âlem, Allah'ın yaratıcı faaliyetinden başka bir şey değildir. Dolayısıyla sınır koyma sadece Allah'a aittir. Yine İktbal, "sınırlama" sözünden korkmanın anlamsızlığını vurgularken Allah'ın kudretinin sınırlı olduğunu söylemek istemiyor. Onun söylemek istediği şey şudur; Allah, kendi kudretini ve hürriyetini bizzat kendisi sınırlandırıyor. Bu sınır Ona dışarıdan konulmuş bir sınır değildir. Allah'ın kendi kudret ve hürriyetini bizzat kendisinin sınırlandırması ise egosu olan varlıkların vücut bulması için seçmiş olduğu bir yoldur. Dolayısıyla, Allah'ı sınırlandıran bir başka varlık yoktur. Öyleyse, onun sonlu ve sınırlı olması düşünülemez. Yine İktbal'e göre, Allah'ın egolara kısmen de olsa kendi kendilerini belirleme güç ve imkânını vermesi Onun gücünün bir işaretidir, güçsüzlüğünün değil. Kaldı ki, öteki varlıklara her türlü imkânı veren Allah'tır. O, hakiki manada sonsuzdur ve bu yüzden de sonluyu dışarıda bırakmaz. Kur'an'ın deyimleriyle Allah, evveldir, âhirdir zâhürdir ve bâttürdür. (57.Hadid/3). İktbal'in Allah'ın kudret sıfatını nasıl anladığı ile ilgili olarak, Aydın'ın şu değerlendirmeleri konuya açıklık getirecek nitelikte görünmektedir; "Eğer sonsuzluk ve sınırlılık ile nüfuz edilemeyen, ulaşılamayan bir şeyin dışarıda kalmaması anlatılmak isteniyorsa, İktbal'in ulûhiyet kavramında sonsuzluk ve sınırsızlık vardır. Yine, eğer bu kelimelerle Allah'ın kendi varlığını, hiç bir bakımdan başka bir varlıktan almadığı dile getirilmek isteniyorsa, İktbal'in düşüncesinde Allah bu anlamda da sınırlı değildir." Aydın, "Süreç Felsefesi Işığında Tanrı-Alem İlişkisi", s. 78-80; Krş., İktbal, *Reconstruction*, s. 63.

ilâhî hikmet ve kudretin sadece kısmî bir görünüşüdür. Dolayısıyla, oradaki sonluluk ve sınırlılığı Allah'a mal etmek anlamsız olmaktadır²⁰.

Kur'an'ın belirttiği Allah inancında diğer bir önemli unsur da "yaratıcılık"tır. İkbâl, Allah'ın yaratma sıfatı konusunda özellikle şunu vurgulamaktadır; Zât-ı ilâhî için yaratmanın sona ermesi mümkün değildir. Allah'ın yaratması her an devam etmektedir. İkbâl, bu tezini şu şekilde temellendirmeye çalışmaktadır; *"İnsan aklı için âlem, karşısında duran, kendiliğinden mevcut, aklın bildiği ama yaratamadığı bir "diğer"dir. Bu suretle yaratma fiilini geçmişte gerçekleşmiş bir olay olarak kabul etme eğiliminde bulunmaktayız. Yine kâinatta sanki bize yapıcısının hayatıyla hiç bir ilişkisi olmayan ve yapıcısını sadece bir seyirci durumuna düşüren, imal edilmiş bir eşya gibi gelebilir. Bu açıdan bakıldığında ilâhî hayatta âlemin yeri sadece bir kaza ve tesadüften ibaret kalıyor. Böylece belki de âlemin hiç yaratılmamış olma ihtimali de ortaya çıkabilirdi."*²¹ İkbâl, bu sonuçlara götürecek bütün düşünceleri reddetmektedir. Ona göre, Allah için bir başlangıcı ve sonu olan belli bir hadise manasında yaratma mevcut değildir. Âlem de kendiliğinden ayakta duran bir şey değildir ki Allah karşısında bir diğer olarak kalsın. İkbâl'e göre, yukarıdaki bakış Allah ile âlemi sonsuz bir mekânın boş kabı içinde karşı karşıya duran iki varlık haline düşürür. İkbâl, zaman, mekân ve maddenin düşüncenin kendi rengine boyadığı Cenâb-Hakk'ın bağımsız yaratıcı faaliyetinin sonuçları olduğu ve bunların aklın tayin ettiği, Mutlak Hakikat'i idrak yolları olduğunu söylemektedir.

Kısacası, İkbâl'e göre Allah, yaratma işlemine her an devam etmektedir. Bu anlamda, âlem de tamamlanmış, bitmiş, Allah'ın artık müdahale etmediği bir yapı durumunda değildir. Âlemde yaratma fiili her an devam etmektedir. İkbâl'in bu konuda Kur'an'dan gösterdiği referansı ise, *"Allah yaratıklarına istediğini ilave eder."*²² ayetidir. İkbâl'e göre Allah, her şeyi bir takım imkânlarla yaratır ve varlıklara kendi kendilerini belirleme güç ve imkânını bahşeder. Hayatın her safhası baştan sona gayelidir.

Sonuç olarak İkbâl'in Allah'ın sıfatlarına ilişkin görüşlerini özetler nitelikte olduğunu düşündüğümüz şu görüşlerine yer vermek istiyoruz. *"Kanaatimce, âlemin, önceden düşünülerek yapılmış bir plânın zamanla bilgili bir şekilde işleyişi olduğu yolundaki görüşten Kur'an'ın görüşüne daha yabancı bir şey olamaz. Âlem, genişleme ve büyüme yeteneğine sahip olup, yüzyıllar önce yaratmanın elinden çıkmış, üretimi tamamlanmış, şimdi*

²⁰ İkbâl'in Allah'ın kudret ve yaratma sıfatlarını nasıl anladığına dair bir değerlendirme için bkz., Aydın, "Süreç Felsefesi Işığında Tanrı-Alem İlişkisi", s. 72 vd.

²¹ İkbâl, *Reconstruction*, s. 52.

²² 35.Fâtır/1.

de zamanın kendisine dokunmadığı ve kendisinin de bir hiç olduğu mekân içinde uzayıp giden ölü bir madde değildir.²³

Ulûhiyet anlayışında Kur'an'ın, "O her an yeni bir iştedir."²⁴ ifadesini temel almış görünen İkbâl, her şeyi ezelde irade etmiş bir Allah tasavvuru yerine iradesini ve yaratma faaliyetini doğanın ve insan iradesinin hareketiyle müteakabil ortaya koyan dinamik bir Allah tasavvurunu benimsemektedir. İkbâl şöyle demektedir; "Nihâî Ego'nun hayatı bir bakıma mutlak ve gerçek sürenin hayatı olduğu için, bunda değişikliğin varlığının, değişen tutum ve davranışların bir dizisi anlamına geldiği söylenemez. Nihâî Ego, "yorgunluğun dokunmadığı, uyku ve uyusukluğun tutmadığı"²⁵ bir halde, sürekli bir yaratma olarak olaylara gerçek karakterlerini verir. Değişikliğin bu anlamında, Nihâî Ego'yu değişmez olarak düşünmek, Onu hareketsiz, amaçsız, tabiatı gereği durgun ve mutlak bir hiçlik olarak düşünmek demektir. Yaratıcı Ego (Allah) için değişme bir eksiklik veya kusur değildir."²⁶

2. Âlem'in Dinamik Yapısı ve İnsanın Âlem İçindeki Yeri

Kur'an'ın başlıca amacının Allah ve âlemle olan çok yönlü ilişkilerinin yüksek şuurunu insanın ruhunda uyandırmak olduğunu belirten İkbâl, ciddi bir sebeple yaratılan âlemin²⁷ daha da büyüyebilecek özellikte olduğunu vurgulamaktadır. Âlemin daha da büyüyebilecek şekilde yaratıldığının delili ise; "O, yaradılışı dilediği kadar arttırır. Kuşkusuz Allah her şeye kâdirdir."²⁸ mealindeki ayet-i kerîmedir. Ona göre burada söz konusu olan sınırlı, hareketsiz, değişmez ve tamamlanmış bir âlem değildir²⁹. İkbâl, bu şekilde âlemin dinamik bir yapıya sahip olduğunu ve kâinatın sürekli gelişen, büyüyen ve yayılmasında hiç bir sınır bulunmayan bir organizma olduğunu vurgulamaktadır. Ona göre, önceden belirlenmiş bir amaca ulaştırıcı bir süreç olarak kabul edilen âlem, bağımsız, sorumlu ve iyi ahlaklı unsurların diyarı değildir. Sadece ipleri arkadan çekilmek suretiyle hareket ettirilen kuklaların oynatıldığı bir sahnedir³⁰.

İkbâl'e göre, daha önce de belirttiğimiz gibi, Zât-ı İlâhî için bir başlangıcı veya sonu olan belli bir hadise manasında yaratma mevcut

²³ İkbâl, *Reconstruction*, s. 44.

²⁴ 55.Rahmân/29.

²⁵ 2.Bakara/255.

²⁶ İkbâl, *Reconstruction*, s. 47-48.

²⁷ 44.Duhân/38-39.

²⁸ 35.Fâtır/1.

²⁹ İkbâl, *Reconstruction*, s. 8.

³⁰ İkbâl, *Reconstruction*, s. 44.

değildir. Âlem ise kendiliğinden ayakta duran bir şey değildir. Dolayısıyla, âlemin, Cenab-ı Allah karşısında bir “diğer” olarak kalması mümkün görünmemektedir. Allah ve âlem arasında mekanik ayrılık şöyle dursun, İkbâl’in nazarında Allah ile âlem arasında çok sıkı bir ilişki vardır. Hattâ İkbâl, “Allah’ın her şeyi ihtiva eden ego” olduğunu söylemekte, âlem söz konusu olunca da onu zaman zaman “Allah’ın davranışı” (behaviour), “Allah’ın etkileri” (effects of God), v.s. gibi ifadelere yer vermektedir. İkbâl, âlemin Allah karşısındaki durumunu karakterin insan benliği karşısındaki durumuna benzetiyor ve Kur’an’ın bunun için “sünnetullah” tabirini kullandığını belirtiyor. Allah ile âlem arasında böylesine sıkı bir ilişki olduğunu belirten İkbâl’e göre âlemi bilmek, Allah’ın davranışını bilmek anlamına gelmektedir³¹.

İkbâl, bu fikirleriyle Aristo’nun etkisinde kalan Müslüman filozofların “ilk muharrik” anlayışını, kendi deyimiyle “panteistik sufizm”in içkin Tanrı anlayışını ve deizmin âlemi dışarıdan seyreden “mimar”ını eleştirmektedir³². Onun düşüncesinde panteistik ve deist ulûhiyet anlayışlarının yeri yoktur. Bilindiği gibi dejizm, Allah ile âlemi iki muhalif varlıkmuş gibi karşı karşıya getirir. Deizmde Allah âlemi yaratır ve onu daha sonra kendi haline bırakır³³. İkbâl ise deizmin tam zıddı olan görüşler ileri sürmektedir. Daha öncede belirttiğimiz gibi, İkbâl’e göre âlem sürekli bir oluş içerisinde. Dünya, rasyonel olarak yönlendirilmiş yaratıcı bir hayat kaynağıdır. Allah’ın sıfatları sürekli olarak âlemde tecelli etmektedir. İkbâl’e göre, âlem Allah’ın bir davranışdır. Eğer Allah ile âlem arasındaki ilişki deist anlayışa sahip düşünürlerin iddia ettiği gibi olsaydı Allah’ın yaratma sıfatını açıklamamız mümkün olmazdı³⁴. Yine ona göre, Allah Mutlak Hakikat ve Mutlak Zât’tır. O, belirsiz bir varlık değil, ferdiyeti ve şahsiyeti olan bir varlıktır. İkbâl’in Allah’ı bir ego olarak tasavvur etmesinin sebebi de budur. Ona göre panteizmin en tehlikeli yanı, bu ferdiyeti ve şahsiyeti inkâra yönelmesi, hatta bazı durumlarda inkar etmesidir³⁵.

İkbâl’e göre, Allah mutlak kudret sahibidir ve bu kudret de yaratılmakta olan âlemde tecelli etmektedir. Dolayısıyla, var olan her şey yaratıcı güçten nasibini almaktadır. Bu anlamda İkbâl’e göre, insanda ve topyekûn âlemde yaratıcı bir güç görmek Allah’ı sınırlandırmak anlamına gelmez. Çünkü Allah’ı sınırlandıran hiç bir şey yoktur. Hem Allah’ın kudretinin her şeye

³¹ İkbâl, *Reconstruction*, s. 45.

³² Aydın, “Süreç Felsefesi Işığında Tanrı-Alem İlişkisi”, s. 48.

³³ Mehmet S. Aydın, *Din Felsefesi*, İstanbul, 1992, s. 173 vd.

³⁴ Aydın, “M. İkbâl’in Din Felsefesinde Ulûhiyet Kavramı”, s. 208.

³⁵ Aydın, “M. İkbâl’in Din Felsefesinde Ulûhiyet Kavramı”, s. 207.

nüfuz ettiğini söyleyip hem de varlıklara kudret atfetmemek İkbâl'in nazarında açık bir çelişkidir³⁶.

Alemin mahiyeti ve vadettiği unsurlar böyle olunca, her yerde âlemle karşı karşıya olan ve onun kuşattığı insanın karakteri ve bu âlem içindeki yeri ne olmalıdır? İkbâl, insanın âlem içindeki yerini tespit edebilmek için yine Kur'an'a müracaat etmektedir. Kur'an'da insanın en güzel bir biçimde yaratıldığı, sonra da aşağıların aşağısına indirildiği belirtilmektedir³⁷. Bu ayette de ifade edildiği gibi insan, her tarafta engellerle karşılaşmakta ve hayatın her merhalesinde pek aşağı bir düzeyde olduğunu fark etmektedir. Öyleyse bu çerçevede insanın durumu ne olmalıdır? İkbâl'e göre, bütün kusurlarına rağmen insan âlemden üstündür³⁸. Çünkü insan, gökler, yeryüzü ve dağların bile üstlenmekten çekindiği büyük bir görev ve emaneti yüklenmek gibi büyük bir cesaret örneği göstermiştir³⁹. Yine Kur'an'da, göklerde ve yerlerde ne varsa hepsinin insanın hizmetine sunulduğu belirtilmiştir⁴⁰. Mükemmel yeteneklerle donatılmış olan insan, çevresindeki güçler tarafından cezbedildiğinde onları belli bir şekle sokup yönetebilir. Bazen dünyada mevcut güçlere uyan, bazen de bunları kendi amaçlarına uymak için kullanan insan, gerek kendi kaderine gerekse içinde yaşadığı âlemin kaderine yön verebilecek güçtedir. Bu değişiklikler meydana geldikçe Allah insanı destekler. Yeter ki insan ilk gayreti göstere⁴¹. Bu konuda İkbâl'in delili Kur'an'ın; *"Elbette bir milleti kendi durumunu değiştirmedikçe Allah'ta onun durumunu değiştirmez"*⁴² şeklindeki ifadeleridir. Şayet insan, bu ilk gayreti göstermez, bünyesinde yatan zenginlikleri işlemez ve ilerlemekte olan hayata içten gelen bir hamleyle katılmazsa ruhu sertleşir, kalbi katılaşır ve adeta ölü bir cisim halini alır. İkbâl'e göre, insanın hayatı ve ruhunun gelişmesi, içinde yaşadığı âlemde karşılaştığı gerçekler arasında bağlantı kurmasıyla mümkündür. İkbâl'e göre, bu bağlantı da ancak bilgi yoluyla kurulur⁴³.

İkbâl, ciddi bir amaçla yaratılan âlemde meydana gelen değişikliklerin insanı her zaman yeni davranışlara yönelttiğini. onun için insanın âlemde meydana gelen gerçekleri müşahade etmesi ve bu konuda derin derin düşünmesi gerektiğini vurgular. Çünkü İkbâl'e göre, Kur'an'ın bu çağrısının

³⁶ Aydın, "M. İkbâl'in Din Felsefesinde Uluhiyet Kavramı", s. 207.

³⁷ 95.Tin/4-5.

³⁸ İkbâl, *Reconstruction*, s. 9.

³⁹ 33.Ahzâb/72.

⁴⁰ 31.Lokman/20.

⁴¹ İkbâl, *Reconstruction*, s. 10.

⁴² 13.Râd/11.

⁴³ İkbâl, *Reconstruction*, s. 10.

amacı âlemin gerçeğın bir simgesi olduğunu insana hatırlatmaktadır⁴⁴. İkbâl, insanın âlemi fethetmesinin ancak bu âlemde meydana gelen gerçekleri gözlemleyerek bu konuda tefekkür etmesi ile mümkün olabileceğini belirtmektedir. Yine İkbâl, “insana sığın âlemdir. Âleme sığmayan insandır”⁴⁵ şeklindeki ifadeleri ile insanın yetenek, dinamizm ve imkânlarına vurgu yapmaktadır.

İkbâl'e göre Kur'an, insanın ferdiyet ve eşsizliğini önemle vurgulamaktadır. Yine Kur'an, bir ferdin diğerinin yükünü taşımasının imkânsızlığını vurgulayarak keffâret fikrini reddetmektedir⁴⁶. İşte İkbâl'e göre bu durum İslâm'ın insan ferdiyetine verdiği önemi göstermektedir. İkbâl'e göre Kur'an'da insanın üç önemli özelliği zikredilmektedir.⁴⁷ İlk olarak insan, Allah'ın yarattığı en şerefli yaratıktır⁴⁸, ikinci olarak insan, bütün kusurlarına rağmen Allah'ın yeryüzündeki naibi ve temsilcisi kılınmıştır⁴⁹ ve son olarak insan, kendisini tehlikeye atarak kabul etmiş olduğu hür şahsiyetinin emanetçisidir⁵⁰. Dolayısıyla, gerek kendisinin gerekse içinde yaşadığı âlemin kaderine yön verebilecek üstün yetenek ve özelliklerle donatılmış olan insan, bütün bu yeteneklerini tevhid inancının gereğine göre davranmak suretiyle daha da geliştirebilir.

3. Tevhid İnancının Dinamik Yapısı ve Geleneksel Anlayışın Açmazları

İslâm'ın en temel ilkesinin ifade edildiği tevhid kelimesindeki “lâ” ve “illâ” İkbâl'in şiirlerinde tevhidin iki ana unsuru olarak karşımıza çıkmaktadır. İkbâl'in şiirlerinde “lâ” ve “illâ” birbirlerinin tamamlayıcıları olan ve Allah'tan başka her türlü otoriteyi reddeden iki remiz olarak kullanılmaktadır. İkbâl'e göre, her türlü mücadelenin başlangıcı olan “lâ”nın “illâ”sız hiç bir anlam ve değeri yoktur. Çünkü “lâ”, “illâ”nın neticeye ulaşması, yani “illâ” ile istisna edilen Allah'ın tenzih edilmesi için gereklidir. Asıl vurgulanmak istenen Allah'ın varlığı ve birliği meselesidir⁵¹.

İkbâl'e göre, Müslümanların çektiği bütün sıkıntılar, “lâ” ve “illâ”nın gerektiği gibi anlaşılmasının bir neticesidir. Ona göre, günümüz

⁴⁴ İkbâl, *Reconstruction*, s. 10-11.

⁴⁵ Muhammed İkbâl, *Cavidname*, çev., Annemarie Schimmel, Ankara, 1989, s.201.

⁴⁶ 39.Zümer/7; 53.Necm/38.

⁴⁷ İkbâl, *Reconstruction*, s. 76.

⁴⁸ 20.Tâhâ/122.

⁴⁹ 2.Bakara/30; 6.En'am/165.

⁵⁰ 33.Ahzâb/72.

⁵¹ Muhammed İkbâl, *Armağan-ı Hicaz*, çev., Ali Nihat Tarlan, Hicaz Armağanı, İstanbul, 1968, s.40.

Müslümanlarının tek kurtuluş yolu bütün menfilere “lâ” ile isyan edip “illâ” ile Allah’ın otoritesine bağlanmak, “lâ ilâhe illallah”ı benliğine katmasıdır⁵². Zira İslam kelimesi, teslimiyetin yanında, paradoksal olarak, başkaldırıyı da içermektedir. Bu direnme ve başkaldırı, sahte olan her şeyin saf dışı bırakılmasını hedefler. İslâm kelimesinin içerdiği teslimiyet, teslim olanın niçin ve kime teslim olduğunu bilme şuuruna vardığı teslimiyettir⁵³.

İkbal, birçok şiirinde tevhid inancının yukarıda sözü edilen gücünden bahsetmekte, her türlü başarının anahtarı olarak tevhid inancını göstermektedir⁵⁴. “Tevhid bütün dünyada yayılsın, çünkü bu sağlam din bütün kapıları açar”⁵⁵ diyen İkbal’e göre, kâfir evrende kaybolmakla, tevhid inancına sahip olan mü’min ise evrene hakim olmakla tanınır⁵⁶. Yine İkbal’e göre, kâfir, Müslüman’ın çizdiği kadere bağlı olduğu halde, mü’min ilâhî kaderin ta kendisidir⁵⁷. Cenâb-ı Hakk’ın evreni tevhid gerçeği için yarattığını ve kendisini de bunu korumak için görevlendirdiğini⁵⁸ söyleyen İkbal, Rumuz-u Bihodî’de tevhidin gücünden şöyle bahsetmektedir;

“Onun kudreti kulu seçkin hale getirir,
Kulun hilkatini tamamen değiştirir.
Onu Hakk yolunda daha süratli yürütür.
Damarındaki kanını şimşekten daha cevval ve hareketli hale getirir,
Korku ve şüphe tamamen ölür.”⁵⁹

İkbal’e göre, insanın ve toplumun başarısına engel olan, yeis, hüznün, korku ve her türlü kötülüğü yok edecek tek silah tevhiddir. O, bir şiirinde şöyle seslenmektedir;

“İman kuvveti senin hayatını artırır,
Daima “lâ havfün aleyhim”⁶⁰ ayetini oku.

⁵² İkbal, *Armağan-ı Hicaz*, s.40.

⁵³ Şaban Ali Düzgün, *Din, Birey ve Toplum*, Akçağ Yay., Ankara, 1997, s. 100.

⁵⁴ “Sinemizde tevhid’in emaneti var, Adımızın sanımızın silinmesi kolay değil. Kolun tevhid gücüyle daha güçlüdür, İslâmiyet senin vatanın sen ise Müslümansın.” Muhammed İkbal, *Bang-i Derâ*, çev., Ahmet Asrar, (*Doğudan Esintiler* içinde), İstanbul, 1981, s. 73.

⁵⁵ Muhammed İkbal, *Bâl-i Cibril*, çev., Ahmet Asrar, (*Doğudan Esintiler* içinde), İstanbul, 1981, s. 125.

⁵⁶ Muhammed İkbal, *Darb-ı Kelim*, çev., Ahmet Asrar, (*Doğudan Esintiler* içinde), İstanbul, 1981, s.154.

⁵⁷ İkbal, *Bâl-i Cibril*, s. 93.

⁵⁸ İkbal, *Bang-i Dârâ*, s. 79.

⁵⁹ Muhammed İkbal, *Rumuz-u Bihodî*, çev., Ali Nihat Tarlan, İstanbul, 1958, s. 12.

⁶⁰ 2.Bakara/38.

Musa, Firavun'un huzuruna çıktığında

Onun kalbine kuvvet ve cesaret veren "lâ tehaf"⁶¹ ayeti olmuştur⁶².

İkbal'in felsefesinde, tevhid erlerinin oluşturduğu millet de vahdet temelinde dayanmaktadır. "*Dinin kuvveti vahdettir. Vahdet görünür hale gelince millettir*"⁶³ diyen İkbal, vahdeti gerçekleştiren fertlerin değişik bakışlardan bir tek görüş ortaya çıkaracaklarını belirterek bu birliği gerçekleştirenlerin millet olmaya hak kazanacaklarını savunur⁶⁴. Özetle, İkbal'in felsefesinde tevhid fikri fert bazında "Allah'tan başka ilah yoktur" ilkesini can ve teninde bizzat yaşamak, toplum bazında ise bu ilke etrafında birlik oluşturmaktır. Bu birliğe milli birlik de denilebilir⁶⁵. Ona göre bu anlamda tevhid, "*Bin gözle bir tek hedefe bakmak*"⁶⁶ demektir.

Bu güç ve dinamik yapısına rağmen, toplumdaki sıkıntıların tevhid gerçeğinin gereği gibi anlaşılıp, hayata yansıtılamamasından kaynaklandığını belirten İkbal, yanlış anlayışları da şiddetle eleştirmektedir;

"Sofi ve molların eserisin, Kur'an'daki hikmetten hayat almıyorsun,
Kur'an ayetleriyle senin alâkan Yasin okutup, rahat ölmekten ibaret."⁶⁷

"Kitaptan kaçman mümkün değildir,

Sen kitap okuyucususun ama, kitap sahibi değilsin."⁶⁸

"Tevhid bir zamanlar dünyada yaşanan bir güçtü,
Bugün ise, yalnız İlm-i Kelâmın bir konusudur."⁶⁹

"Benliğin saklı sırrı "lâ ilâhe illallah"tır,

Benlik kılıç ise "lâ ilâhe illallah" bunun bileyi taşıdır."⁷⁰

İkbal, yirminci yüzyılda Hint-Pakistan alt kıtası Müslümanlarının İngiliz hâkimiyeti altında ezildiği bir sırada yaşamıştır. Onun yaşadığı dönemde alt kıtada ve dünyanın diğer bölgelerinde Müslüman topluluklar

⁶¹ 20.Tâhâ/68.

⁶² İkbal, *Rumû-u Bihodî*, s. 14.

⁶³ İkbal, *Cavidname*, s. 313.

⁶⁴ İkbal, *Cavidname*, s. 313; Cevdet Kılıç, *Büyük Mütefekkir Dr. Muhammed İkbal Hayatı, Şahsiyeti ve Fikirleri*, Muradiye Kültür Vakfı Yay., Ankara, ty., s. 224.

⁶⁵ Kılıç, a.g.e., s. 224-225.

⁶⁶ İkbal, *Cavidname*, s. 341.

⁶⁷ Muhammed İkbal, *Armağan-ı Hicaz*, çev., Ai Nihat Tarlan, İstanbul, 1968, s. 41.

⁶⁸ İkbal, *Darb-ı Kelim*, s. 173.

⁶⁹ İkbal, *Darb-ı Kelim*, s. 142.

⁷⁰ İkbal, *Darb-ı Kelim*, s. 136.

siyasî, ekonomik ve kültürel açıdan batının egemenliğinde bulunuyordu⁷¹. Sosyal açıdan da iflas etmiş gibi görünen alt kıta Müslümanlarının içinde bulunduğu bu durum İkbâl'in düşüncelerinin şekillenmesinde oldukça etkili olmuşa benzemektedir. Yirminci yüzyıl Müslümanlarının uyanışını ve bu sayede Müslümanların güçlü bir birlik oluşturmasını kendine hedef olarak seçmiş olan İkbâl'in şiirlerinde bu etkiler açık bir şekilde kendini göstermektedir. Bu hedefine ulaşabilmek için İkbâl, temel eğitimini felsefe alanında yapmış olmasına rağmen, şiirin gücünden faydalanmayı yeğlemiştir. O, topluma mesajını genelde şiir vasıtasıyla ulaştırmıştır. Ölümünden çok kısa bir süre sonra Pakistan'ın bağımsızlığını kazanmış olması ise, onun şiirinin toplumda çok geniş yankı bulduğunun bir göstergesi olarak kabul edilebilir.

İkbâl, birçok şiirinde, özellikle de “Şikve” ve “Cevab-ı Şikve” adlı şiirlerinde bir yandan Müslümanların içinde bulunduğu durumu tasvir etmekte, bir yandan da kurtuluş için çözüm önerilerini sıralamaktadır. İkbâl, çaresiz bir Müslüman'ın ağzından Allah'a seslendiği “Şikve” adlı şiirinde tarihte Müslümanların tevhid için yaptıkları mücadele ve kahramanlıkları sıraladıktan sonra Müslümanların içinde bulunduğu durumun manzarasını şu şekilde çizmektedir;

“Başka ümmetlerin de var, kimisi günahkâr,
Kimi aciz, kimisi kibirli, sarhoşu var,
Tembel de var, gafil de, uyanık da,
Yüzlercəsi var ki, senin hep isminden bıkmışlar.

Yabancı ülkelere hep rahmet gönderirsin,
Müslüman yurdunu yıkıp viraneye döndürürsün...”⁷²

Kelime-i Tevhid uğruna yapılan bunca mücadele ve fedakârlığa rağmen, bugün başka dinlere mensup insanlara Allah'ın rahmetinin daha fazla ulaştığını, onların mutlu ve huzurlu olduklarını, bununla birlikte Müslümanların perişan olduğunu belirten İkbâl, Allah'a bunun hikmetini sormaktadır.

İkbâl, bu şiirini yazdıktan sonra iki buçuk yıl kadar susmuş, bu zaman zarfında şair hakkındaki dedikodular da çoğalmaya başlamıştır. Kimi bu şiirin küstahça yazıldığını söyleyerek onu kâfir ilan ederken, kimi de bu şikâyetleri gayet yerinde şikâyetler olarak değerlendirip, memnuniyetlerini dile getirmişlerdir. İkbâl, bu süre içerisinde milletin nabzını tutmuş, nihayet 1913'te şiirin esas bölümü olan “Cevâb-ı Şikve”yi yazmıştır. Aslında Cevâb-

⁷¹ Asrar, a.g.m., s. 141.

⁷² İkbâl, “Şikve”, çev., Ali Genceli, *Pakistan Postası*, Ocak 1976, s. 15.

ı Şikve, Şikve'de yer alan şikâyetlere Allah'ın bir cevabı niteliğindedir⁷³. Cevâb-ı Şikve aynı zamanda Müslümanlara "Tevhid inancının gereğine göre hareket etmediğiniz için bu durumdasınız" şeklinde bir mesaj niteliğindedir.

Melekler, yıldızlar ve tüm gök cisimleri insanın Şikve'deki küstahlığına şaşkın olsa da, Allah insana kızgın değildir ve her şikayete teker teker cevap vermek ister⁷⁴. Cevâb-ı Şikvâ'ya bu şekilde başlayan İkbâl, belki de böylece Şikve adlı şiirinden dolayı onu kâfir ilan edenlere cevap vermek istemiş olabilir. Allah'ın insanın şikayetlerine verdiği cevaplardan bir kaç örnek şöyledir;

"Biz kereme temayül etmişiz, sual eden yok,
Yolu kime gösterelim, yola çıkmak isteyen yok.
Eğitim herkese açık, kabiliyetli bir cevher yok.
Yoğrulacak insan yaratılışına uygun hamurunuz yok
Eğer layık ise insan, yine şan veririz,
Aramaya çıkanlara dünyalar bağışlarız.
Ne kadar zor gelir sabahları uyanmak size,
Bizi sevmek gelmez işinize, uyku daha değerli size
Hür olan zâtınıza Ramazan yükü ağırdır
Siz insaf edin vefalılık yolu bu mudur?"⁷⁵

İkbâl, daha sonra tevhid inancının gereğine göre hareket ederek şan ve şöhret kazanmış önceki Müslüman topluluklarla zamanındaki imanı zayıf ve dinamizmden uzak Müslümanlar arasında ilginç mukayeseler yapmaktadır;

"Kimdir yeryüzünde bätılı silen?
Kimdir acep insanoğlunu kölelikten kurtaran?
Kimdir acep alınlar süren benim kâbeme?
Kimdir Kur'an'ımı göğsünde saklayan?
Onlar atalarınızdi, ya siz nesiniz?
El üzerine el koyup yarını bekleyensin"⁷⁶

İkbâl, bu mısralarıyla, tekrar şan ve şeref kazanmak isteyen Müslümanların tıpkı kendilerinden önceki Müslümanlar gibi gerçek ve samimi bir imana sahip olup, onların dinamizmini yakalamaları gerektiğini

⁷³ Erkan Türkmen, "M.İkbâl'in Tanrıya Yakarışı ve Tanrının Yakarışına Cevabı Üzerine Bir İnceleme", *İkbâl Akademisi Dergisi, Türkçe İkbâliyat*, S.1, Lahore, 1993, s. 62.

⁷⁴ İkbâl, "Cevâb-ı Şikve", (çev. Ali Genceli), *Pakistan Postası Dergisi*, Şubat 1976, s.15.

⁷⁵ İkbâl, "Cevâb-ı Şikve", s. 16.

⁷⁶ İkbâl, "Cevâb-ı Şikve", s. 16.

ısrarla vurgulamaktadır. Daha sonra, İslâm'ın tevhid dini olduğunu, bütün Müslümanların bu birliği bir tarafa atarak mezhep ve soy-sop kavgalarına saplandığı için bugün zelil durumda olduğunu belirten İkbâl,⁷⁷ Müslümanların içinde bulunduğu durumu tasvir etmeye devam etmektedir;

“Milletin vaizlerinin sözlerinde eski sağlam fikirler kalmadı,
Doğal coşkunluk, konuşmalarında eskisi gibi akıllılık kalmadı
Ezanın geleneği kaldı, fakat Bilâl'in canlılığı kalmadı
Camiler matem içinde, namaz kılanlar kalmadı,
Yani Hicaz⁷⁸ milletinin vasıflarına sahip yok
Ne acıdır, yok olsa bu dünyadan Müslüman,
Denir ki, Müslüman var olacak her zaman.
Şekilde Hıristiyan, kültür bakımından Hindü,
Böyle Müslümanlıktan utanan Yahudi.

Siz, sözüm ona seyyidsiniz, Mirzasınız, Afgansınız,
Her şey olabilirsiniz, acaba Müslüman mısınız?
Herkes rahatlık şarabını içip mest olmuştur,
Siz Müslüman mısınız, bu İslâm yolu mudur?⁷⁹

İkbâl, Hintli Müslümanların perişanlığını bu şekilde ortaya koyduktan sonra esas konuya geçerek bütün bunlara rağmen ümitsizliğe kapılmamalarını tavsiye etmektedir;

“Bahçenin rengine bakıp da umutsuzluğa kapılma bahçıvan
Bak fidanlarda yeni dallar çıkmak üzere
Çalıdan çırpıdan temizlenmek üzere bahçen
Şehitlerin kanlarıyla kırmızı güller açılmak üzere...”⁸⁰

Bundan sonra İkbâl, ümit verici bir hadise olarak Balkan Savaşlarına dönmekte ve “Allah'ın nurunu söndürmeye kimsenin gücünün yetmeyeceğini, Allah'ın nurunu tamamlamaktan asla vazgeçmeyeceğini”⁸¹ hatırlatmaktadır. Allah'ın insana verdiği cevap tavsiye niteliğindeki şu beyitlerle sona ermektedir;

Akıl senin kalkanın, aşk ise kılıcıdır,

⁷⁷ İkbâl, “Cevâb-ı Şikve”, s. 17.

⁷⁸ Hicaz, İkbâl'in şiirlerinde ilk dönemlerdeki tertemiz ve saf İslâmiyet demektir; Türkmen, a.g. m., s. 62.

⁷⁹ İkbâl, “Cevâb-ı Şikve”, s. 17-18.

⁸⁰ İkbâl, “Cevâb-ı Şikve”, s. 19.

⁸¹ 9.Tevbe/32.

Ey dervişim benim, hilafetin cihana hakimdir senin
 Allah'tan gayrı olan her Şey için tekbir ateşindir senin
 Eğer sen MÜslüman isen takdirin tedbirindir senin⁸².

Sonuç

İslâm'ın vazgeçilmez ve en temel Şartı olan tevhid, Kur'an'ın çekirdek bir kavramı olarak dini unsurların birbiriyile olan ilişkilerini sağlamakta ve anlamlı bir bütün oluşturarak dinin sistemli bir yapı arz etmesini mümkün kılmaktadır. Bu yönüyle tevhid, inanca ve inancın sistematik yapısına rengini veren en temel dini ilkedir. Başka bir ifadeyle, dinin içindeki diğer bütün unsurlar, tevhidin algılanış biçimine göre değer kazanmaktadır. Dolayısıyla, tevhid ilkesindeki bozulma veya yok olmalar dinin diğer unsurlarında da bozulmalara ve yok olmalara sebep olmakta, tevhidin varlığı sayesinde dinin diğer unsurları varlık bulmakta ve canlılığını korumaktadır. Zira vahiy ve nübüvvet geleneği incelendiğinde, yeni bir peygamber gönderilmesini gerektiren en önemli sebebin, tevhidin yerine şirkin ikame edilmesi ve bu şirkin köken sağladığı her türlü insani davranışın yaygınlaşması olduğu görülecektir⁸³. Pakistan'ın milli Őairi Allame Muhammed İkbâl de toplumsal buhranların en önemli sebebinin tevhid ilkesinde meydana gelen bozulmalar olduğunu tespit etmiştir. Tevhidin fert ve toplum hayatındaki güçlü etkisinin farkında olan İkbâl, bütün sisteminin temelinde tevhid akidesini yerleştirmiş ve bütün düşüncelerini bu temel üzerine bina etmiştir. Zira o, son ve evrensel bir dinin müntesibi olarak, yeni bir peygamber gönderilmeyeceğinin farkındaydı. Dolayısıyla o, tevhid konusundaki yanlış algılamaları düzeltmek için Kur'an'a yönelmiş ve ulühiyet anlayışını büyük ölçüde Kur'an'a bağlı kalarak formüle etmeye çalışmıştır. Onun düşüncesinde Allah'ın varlığı ve birliği, ferdiyeti ve yetkinliği, ayrıca dinamizmi oldukça önemli bir yer tutmaktadır. İkbâl'in düşüncesinde Allah'ın sıfatları, onun dinamik bir âlem ve dinamik bir ulühiyet anlayışı, ayrıca da Allah'ın da bir ferdiyet olduğu fikri etrafında Őekillenmiştir. İkbâl'in ifadelerine göre, Kur'an'da sunulan bu dinamik görüşün canlılığını yitirmesi Yunan felsefesinin etkisinde kalan MÜslüman filozoflar eliyle olmuştur.

İkbâl, tevhid ilkesine ilişkin yorumunda, özellikle Allah'ın ilim, irade, kudret ve yaratma gibi "aktif sıfatları"⁸⁴ olarak değerlendirilen sıfatları

⁸² İkbâl, "Cevâb-ı Şikve", s. 19.

⁸³ Şaban Ali Düzgün, "Kur'an'ın Tevhid Felsefesi", *Kelam Araştırmaları Dergisi (Kader)*, 3:1 (2005), s. 3.

⁸⁴ Allah'ın bu sıfatlarına "aktif sıfatlar" denmesinin sebebi, bu sıfatların başkasına tesir eden ve başkası ile ilişkili bir sıfat olmalarıdır. Meselâ, "bilme" fiilinde "ilim" sıfatı bilene ait

üzerinde önemle durmuş, Allah'ın bu sıfatlarını insanın fiilleri, dolayısıyla da hürriyeti ve kaderi açısından tartışma konusu yapmıştır. Allah'ın ilmi konusunda kapalı evren fikrine ve önceden tespit ve tayin olunmuş gelecek fikrine, dolayısıyla da determinizm ve menfi anlamdaki kadercilik anlayışına götürülen bütün görüşlerin karşısında yer alan İkbâl, bunu bir anlamda insana geniş bir hürriyet alanı sağlama amacına yönelik olarak yapmaktadır. Onun, Allah'ın geleceği belirlenmiş bir olaylar düzeni olarak değil de, açık bir imkân olarak bileceği şeklindeki düşüncesiyle, menfi anlamdaki, başka bir ifadeyle cebri düşünceye uygun olan kadercilik anlayışına karşı çıkan görüşleri birbiriyle paralellik arz etmektedir. Yine onun bu fikirlerini, özellikle topluma tekrar dinamizm kazandırabilme amacına yönelik fikirler olarak değerlendirebiliriz. Zira İkbâl, özelde toplumunun, genelde ise tüm dünya Müslümanlarının yaşadığı buhranların sebebini tespit etmekle kalmamış, toplumu harekete geçirecek dinamikleri de birer birer göstermiştir. Ona göre, toplumun içinden bir türlü çıkamadığı buhranların temel sebebi tevhidin gereği gibi anlaşılammış olmasıdır. Yine ona göre bu durumdan kurtulmanın tek çaresi tevhid inancının gereğine göre hareket etmektir.

bir sıfat olsa da, "bilinen" olmadan bilme fiili gerçekleşmez. Bu da bilmenin bilen ile bilinen arasında bir ilişki olduğunu göstermektedir. Krş. Hüseyin Atay, *İslâm'ın İnanç Esasları*, Ankara, 1992, s. 89.